

ГАЛИЧИНА ТА ВОЛИНЬ У ДОБУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

ДО 800-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ
ДАНИЛА ГАЛИЦЬКОГО

Фонд "Сейбр-Світло", Львів
за підтримки
"Фонду сприяння демократії"
Посольства США, Київ

Михайло Кучинко

ПРОБЛЕМА ЕТНОПЛЕМІННИХ І АДМІНІСТРАТИВНИХ МЕЖ ВОЛИНСЬКОЇ ЗЕМЛІ КІНЦЯ X – СЕРЕДИНИ XIV СТ.

Проблеми кордонів та етнічних меж належать до найскладніших і найбільш дискусійних у науці. Деякі вчені вказують на мінливу природу розмежувальних ліній і кордонів, проте не варто переоцінювати їхньої рухливості або плинності їхнього етнокультурного змісту, бо інакше було б неможливо пояснити тривалість етнічних зв'язків, незважаючи на зміни політичних кордонів. Це засвідчує еволюція культури українців Берестейщини, Холмщини і Підляшшя.

З причини розташування досліджуваного регіону на окраїні основної давньоруської території, особливої уваги заслуговують русько-ятвязький рубіж на півночі та русько-польський – на заході, але суттєвим є також визначення південного і східного кордонів. У минулому це питання розв'язувалася здебільшого на підставі писемних джерел, які до того ж часто трактувалися довільно. У старій польській історіографії існувала, а подекуди має місце й досі, тенденція до пересування кордонів на схід від Західного Бугу (В. Кентшинський, С. Закшевський)¹ чи принаймні вздовж Бугу (Я. Натансон-Леський, Я. Тишкевич, А. Новаковський)² або навіть по лінії Горинь–Случ (С. Кучинський)³.

Оскільки досліджувана територія знаходилася в ранньому середньовіччі по сусідству з іноетнічними анклавом, тут не обійшлося без контактів і взаємовпливів. І все ж, картографування безсумнівних давньоруських та іноетнічних елементів культури, а також залучення літописних і топонімічних джерел дозволяє провести таким чином племінні рубежі (див. карту).

Північний кордон між волинянами і ятвягами залишається ще досить неясним через малу кількість джерел. Відрізок кордону невеликий і обмежується верхньою і частково середньою течією р. Нарев та її

правого допливу Бебжі. На північ від цієї лінії в районі Сувальського приозер'я знаходилася корінна ятвязька земля. Ятвязькі селища, а також ряд городищ, відомі на північ від болотистих пуц долини р. Бебжі та її правої притоки р. Лик. Одне з них, овальне, без оборонного валу, знаходиться неподалік с. Неюха (кол. округ Лик). На ньому виявлена ліпна тонкостінна кераміка червонуватого кольору. Інше, Скомонтове городище, круглої форми, оточене концентричним валом висотою 1 м, який доповнював основне оборонне укріплення-засіку. Біля нього знайдено скарб у мідному горщику, куди входили дві підковоподібні фібули, два спіральні браслети та нагрудний ланцюг з порожнистих намистин і хрестоподібних підвісок⁴. Ці елементи культури пов'язуються з ятвягами.

На півдні на 100 км простягалася смуга лісів і боліт, за якою знаходились давньоруські городища і міста в Зайончках, Суражі, Більську і Дорогичині, а також могильники в Гайнівці, Чорній Велькій, Ліпному та ін. Отже, кордон між балтами і слов'янами становили лісові пущі. Про проходження ятвязько-руського рубежу в X-XIII ст. по лісових пущах і болотах свідчить і літопис, в якому, зокрема під 1235 роком, записано, що Данило Романович, виступивши навесні в похід на ятвягів, дійшов лише до Берестя, а далі не зміг, бо розлилися ріки⁵. Для захисту кордонів від нападів ятвягів була споруджена низка мазовецьких і руських укріплень вздовж р. Нарев: Візна, Стара Ломжа, Остроленка, Свенцьк, Тикоцін, Сураж, Зайончки. Після поразки, завданої ятвягам Данилом в 1257 році, вони зобов'язались "города рубити в землі своїй"⁶, щоб руський король міг тримати тут постійні гарнізони.

З політичної і військової точок зору найважливішим був західний, русько-польський відрізок кордону, який був стабільним і протягом X – середини XIV ст. не змінювався. Він вимальовується краще, ніж русько-ятвязький, причиною чого є як більша кількість джерел, так і краща дослідженість території. Порубіжна лінія тут починалася від середньої течії р. Нарев і йшла в південному напрямі по р. Лізі, Марківці і Нурцю до правого берега Західною Бугу. На захід від цієї лінії розташовані старопольські міста Тикоцін, Гродзіско Старе, Свенцьк, селища Паєво, Плонка, могильники Паєво, Кобилін-Кулешки⁷. На схід від порубіжної лінії знаходились давньоруські міста Сураж, Більськ, Бранськ, Дорогичин, Мельник, селища Слохи, Огородники, Головчиці, кургани в

с. Нев'яро-Сохи, Чорна Велька та інші. Перетнувши Буг, кордон ішов по верхів'ях його лівого допливу Лівця. На південь від середньої течії Лівця через верхів'я Кшни він проходив у бік середньої течії Тисьмениці і Вепра. По лівому березі Бугу існувала мережа руських селищ в с. Менженін, Барсуки, Антолін, Бучице Старе, Дерло, Непле, Кжичев, Кодень, Костомлоти, Славатичі, Яблечна, Долгоброди. Міст тут нема, є лише одне городище в с. Добринь, в басейні р. Кшни⁸. Крім курганних могильників в с. Залєвші, Менженіні, тут відомі ґрунтові могильники в Костомлотах і Плоскуві та поховання з кам'яною обкладкою в Ліпно⁹.

Далі на півдні кордон, очевидно, тягнувся вздовж річки Вепр, про що свідчить розташоване в його середній течії руське село Воїнь. Лінія кордону тут була до певної міри умовною і порубіжний характер мала вся смуга, яка лежала між Вепром і Західним Бугом¹⁰. У розгляді русько-польського рубежу доречно звернутися до літописних джерел. Під 1213 роком в Галицько-Волинському літописі сказано: "Данило тоді вернувся додому, і поїхав з братом (Васильком) і забрав Берестій, і Угровськ, і Верещин, і Столл'є, і Комов, і всю Україну". Ряд дослідників вбачає в Україні 1213 року всі забузькі території на північ від Червена. Так, зокрема, в минулому розглядав це питання О. М. Андріяшев, який вважав, що Україна 1213 року лежала західніше від згаданих міст – це землі по річці Вепр і верхів'ях Лади, Танева та Білої, а за М. Ф. Котляром, Україна і територія, на якій знаходились міста Верещин, Комов, якщо й не тотожні, то дуже близькі¹¹. Це підтверджується аналізом літописного повідомлення 1281 року, де говориться, що с. Воїнь знаходиться на Вкраїниці¹². Воно локалізується на північний захід від району розміщення названих міст у верхів'ї р. Тисьмениця, тепер с. Вогинь. Згадка Воїня просто уточнює розміри Вкраїниці (України), яка була історично-географічним регіоном, який знаходився на крайньому русько-польському пограниччі і обіймав західну частину Холмщини.

Крім поселень, тут відомі поховальні комплекси Х-ХІІІ ст. з підкурганним обрядом поховання на горизонті чи в ямах в Городиші, Холмі та ін., інвентар яких типовий для східнослов'янських земель. Як слушно зауважує О. П. Моця, наявність підкурганних поховань початку ІІ тисячоліття в даному випадку є принциповим для розмежування етнічних територій Польщі і Русі, оскільки для руських земель

характерним був звичай курганного поховання аж до XIII ст., а для польських – ні¹³.

З карти видно, що на захід, між Вепром і Віслою, простяглась мало освоєна смуга лісів і пуш. Натомість правобережжя Вісли було заселене старопольськими племенами, про що свідчить хоча б городище біля с. Ходлік на Люблінщині, руштова конструкція валів і речовий матеріал якого мають виразний західнослов'янський характер¹⁴. Далі на південь, у верхів'ях Вепра і його лівого допливу Пора знаходилися давньоруські міста-фортеці Сутійськ, Тарнава і Щебрешин та поховання в Липському, Гучові, Грудку Надбужному.

Проведений вище етнічний кордон визначається не лише за археологічними та писемними, а й топонімічними даними, зокрема, назвами населених пунктів із закінченням на -ичі. Такі назви, згідно з О. Л. Купчинським, пов'язуються тут з дулібами-волинянами¹⁵, що дає додаткові можливості усталити досить виразну межу між східними і західними слов'янами. За даними топонімії вона практично співпадає з рубежем, який вимальовується за археологічними і літописними джерелами і тягнеться від злиття Нурця та Західного Бугу, нижче – по правому березі Вепра (крім верхньої течії). На схід від цієї прикордонної смуги є кілька скупчень місцевостей з закінченням на -ичі: Сім'ятичі біля Дорогичина, Мишковичі, Славатичі, Добратичі, Мержевичі та інші (в Підляшші), що свідчить про заселеність їх волинянами. Південніше – це територія з центром в історичному граді Волинь: Ратиборовичі, Войславичі, Вороновичі, Поболовичі та ін. Західніше від цієї межі, в районі Повіслення, такі патроніми не зустрічаються, що говорить про заселеність цих земель польським людом.

На півдні племінна, а потім і адміністративно-територіальна межа між Волинською та Галицькою землями проходила по вододілу правих допливів верхньої Прип'яті і верхів'я Західного Бугу з одного боку та верхів'їв лівих приток Дністра – з іншого. Протяжність кордону тут була порівняно невелика, бо Волинь виходила сюди вузьким клином. Тут він не мав природних оборонних рубежів у вигляді боліт чи лісових пуш, зате з боку Волині існували такі укріплені пункти, як Белз, Перемиль і Бужеськ. Окреслюючи територію Волинської землі, П. П. Толочко звернув увагу на динаміку зміни її південних кордонів, які інколи спускались по лінії Любачова, Бужеська, Пліснеська, а іноді піднімалися

Етно-племенні рубежі Волинської землі

до Белза. Причини цього вчений вбачає в зміні Бужеського князівства. Якщо воно потрапляло в залежність від галицьких князів, то межі Волині зміщувалися на північ, а коли поверталися до володимирських, то – на південь¹⁶. На цьому відрізку етно-племінний рубіж досить чітко визначається з одного боку за курганами волинян в Новосілках (Львівських), Шпиколосах, Брикові та Суражі над Вілією, а з іншого – ґрунтовими підплитовими похованнями хорватів у Підлипцях, Підгірцях на Львівщині та в Старому Збаражі і Товстолузі на Тернопільщині. Щоправда, і на цій ділянці кордону бачимо взаємопроникнення сусідніх етносів на ту чи іншу сторону. Так, у Підгірцях поруч з курганами є і підплитові поховання, знаємо їх і в Перемилі, а кургани, своєю чергою, відомі, зокрема, у Великій Плавучій, Товстолузі, Чорнилові на Тернопільщині серед численних могильників хорватів.

Східний кордон між Волинською і Київською землями з політичної точки зору не був строго визначений: загалом він проходив по р. Случ, але коли київські князі захоплювали волинські міста, розміщені західніше, то відсувався до р. Горинь. Однак Погориння завжди було волинським, свідченням чого є літописне повідомлення під 1150 роком, згідно якого волинський князь Мстислав Ізяславич твердо заявив: “А то волость отця мойого, і моя – по Горину”¹⁷. Так же під 1233 роком, як суто волинське місто, що належало Данилові Романовичу, згадується Тихомль, розташований у верхній течії Горині¹⁸. У Погоринні знаходилися два великі (Дорогобуж і Пересопниця) і два малі (Сапогинь і Коречьк) міста. Причому вони відігравали в захисті Волинської землі таку ж роль зі сходу, як Червенські гради – із заходу. Однак, поселень тут було мало і вирішальна роль у визначенні меж розселення волинян і древлян належить поховальним пам’яткам. Волинські кургани мають свої прикраси, а древлянські – шар попелу і вугілля в насипі кургану над похованням. Однак, західний кордон поширення древлянських курганів не мав стику зі східним волинським: межа проходила по р. Случ, де лісові масиви розділяли землі волинян і древлян.

Насамкінець розглянемо північно-східну ділянку кордону між Волинською і Турово-Пінською землею, де в ролі природного рубежу виступали ліси і болота. Цей район був мало заселений. Крайнім північним містом волинян був Чорторійськ, на прикордонне положення якого вказує боротьба за нього між волинськими та пінськими

князями¹⁹. Інших укріплень на цьому відрізку немає. Далі, на північний захід від Прип'яті кордон гіпотетично проходив між верхів'ями її лівої притоки Ясельди та верхів'ями Мухавця – правого допливу Західного Бугу. З волинського боку тут стояли Кобринь і Каменець, а з північного сходу – міст поблизу не було. Болотисті простори в басейні верхньої Прип'яті становили її племінні рубежі між основним волинським населенням Берестейського Побужжя та дреговицьким басейну верхнього Німану. Цим і завершуємо розгляд кордонів, оскільки з північно-західного відрізка ми розпочали їхній аналіз.

Слід зазначити, що міжплеменні чи територіальні межі нерідко мали умовний характер, а балти, поляки, волиняни, дреговичі, хорвати часто мешкали поруч або й черезсмужно. Підтвердженням цього є район Середнього Побужжя, де мазовшани проникали на територію волинян, а останні подекуди поселялися на польських землях. Подібну картину спостерігаємо й на півдні, на кордоні волинян з хорватами. Зрештою взаємопроникнення було звичайним для порубіжних районів багатьох племен і народів. Однак, етнічні рубежі, не завжди як чітка, часто мало заселена, смуга існували. Це визначило й конфігурацію державного кордону між Руссю і Польщею з 981 р. до середини XIV ст. Інші рубежі були кордонами між князівствами до утворення Волинсько-Галицької держави в 1199 році. Зі сказаного випливає, що визначені середньовічні межі Волинської землі в цілому не викликають серйозних сумнівів.

¹ Kętyński W. Granice Polski w X w. – Krakow. 1892. – S. I 1–17; Zakrzewski S. Bolesław Chrobry Wieiki. – Lwow, 1925. – S. 247–248.

² Natanson-Leski J. Zarys granic i podziałów Polski najstarszej. – Wrocław. 1953. – S. 229; Tyszkiewicz J. Cultural processes connected with expansion of the Rus of Kiev towards Lituania in the 9th – 11th centuries // *Archaeologia Polona*. – 1975. – Vol. 16. – P. 110; Nowakowski A. Gorne Pobuże w wiekach VIII–XI. Zagadnienia kultury. – Łódź. 1972. – S. 134.

³ Kuczyński S. Wschodnia granica Państwa Polskiego w X wieku (przed rokiem 980) / *Początki Państwa Polskiego*. – Poznań, 1962. – T. I. – S. 233–251.

⁴ Гуревич Ф. Д. К вопросу об археологических памятниках летописных ятвягов // *КСИИМК*. – 1950. – Т. XXXIII. – С. 110–120.

⁵ Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – М., 1962. – Т. 2. – Ствп. 776.

⁶ Там само. Ствп. 835.

⁷ Kamiński A. Z badań nad pograniczem polsko-rusko-jacwieskim w rajonie rzeki Sliny // *Widomości Archeologiczne*. – 1956. – Т. 23. – Z. 2. – S. 131–168.

⁸ Науковий архів Бяльськопідляського музею. – № А/385. – 7448.

⁹ Zólkowski S. Materiały do badań nad osadnictwem pradziejowym i wczesnośredniowiecznym na obszarze disiejszego wojewodztwa Bialskopodlaskiego. – Biała Podlaska. 1988. – S. 62–69, 84.

¹⁰ ПСРЛ. – Т. 2. – Ствп. 732.

¹¹ Андрияшев М.А. Очерк истории Волынской земли до конца XIV столетия. – К., 1887. – С. 5, 91; Котляр М. Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв. – К., 1985. – С. 141.

¹² ПСРЛ. – Т. 2. – Ствп. 889.

¹³ Моця О.П. Південно-західні кордони Київської Русі за матеріалами поховальних пам'яток // Początki Sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie w średniowieżu. – Rzeszow, 1996. – S. 93.

¹⁴ Gardawski A. Wyniki wstępnych badań na grodzisku wczesnośredniowiecznym we wsi Chodlik pow. Puławy // Wiadomości Archeologiczne. – 1954. – Т. 20. – З. I. – S. 87–89.

¹⁵ Купчинский О. А. Древнейшие славянские топонимические типы и некоторые вопросы расселения восточных славян // Славянские древности. – К., 1980. – С. 62–63.

¹⁶ Толочко П. П. Волынское княжество // История Украинской ССР. – К., 1981. – Т. I. – С. 401.

¹⁷ ПСРЛ. – Т. 2. – Ствп. 396.

¹⁸ Там само. ствп. 770.

¹⁹ Там само. ствп. 752.